

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.11>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ КСУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Лисак А.А.,
аспірантка

*кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0005-7834-8001*

Лисак А.А. Принцип верховенства права у практиці КСУ: кримінально-правовий аспект.

Стаття присвячена аналізу практики Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо тлумачення принципу верховенства права в кримінально-правовому аспекті. Актуальність теми зазначеного дослідження зумовлена недостатнім рівнем уваги з боку вітчизняної правової науки до змісту та особливостей тлумачення вказаного принципу КСУ в контексті кримінального права. В даній статті проаналізовано низку рішень КСУ, в яких вказаний принцип використовується в якості аргументу в процесі оцінки конституційності кримінально-правових норм. Метою цієї статті є встановлення, чи має КСУ усталений або принаймі домінуючий підхід до тлумачення принципу верховенства права у кримінальному праві, чи є КСУ послідовним в своїх висновках, а також в разі виявлення в процесі дослідження проблем, формування пропозицій щодо вирішення останніх. В процесі свого дослідження автором було з'ясовано, що КСУ не дотримується єдиного підходу під час тлумачення принципу верховенства права: судом використовуються інтегральний, поелементний і комплексний способи тлумачення без достатнього логіко-правового обґрунтування вибору останніх. Також виявлено термінологічну нестабільність, а також відсутність глибокої аргументації судом своїх висновків під час тлумачення досліджуваного принципу, що негативно впливає на цінність рішень КСУ як джерел права. Автор підкреслює, що наведене частково зумовлено відсутністю належної та глибокої рефлексії вітчизняних науковців щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті. Враховуючи викладене, автор наголошує на необхідності формування вченими уніфікованого підходу до тлумачення принципу верховенства права в кримінальному праві, а тому з цією метою пропонує науковій спільноті активніше долучатися до дослідження вказаного принципу в кримінально-правовому аспекті.

Стаття залишає місце для подальших наукових досліджень, які мають перспективи у вказаній тематиці, зокрема стосовно застосування національними судами проаналізованої практики КСУ з тлумаченням принципу верховенства права в кримінальному праві.

Ключові слова: «принцип верховенства права», «принципи кримінального права», «рішення КСУ», «право», «закон».

Lysak A.A. The principle of the rule of law in the practice of the Constitutional Court of Ukraine: the criminal law aspect.

The article is devoted to the analysis of the practice of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter – CCU) regarding the interpretation of the principle of the rule of law in the context of criminal law. The relevance of this research stems from the insufficient attention paid by domestic legal scholarship to the content and specific features of how the CCU interprets this principle in criminal law matters. The article analyzes a number of CCU decisions in which the principle of the rule of law was invoked as an argument in assessing the constitutionality of criminal law provisions. The aim of the article is to determine whether the CCU follows a consistent or at least dominant approach to the interpretation of the rule of law principle in criminal law, whether the Court is consistent in its reasoning, and—should any issues be identified—to propose recommendations for addressing them. The study reveals that the CCU does not adhere to a unified approach when interpreting the principle of the rule of law,

instead employing integral, element-based, and complex methods of interpretation without sufficient legal and logical justification for their selection. Furthermore, the analysis identifies terminological instability and a lack of in-depth reasoning in the Court's conclusions concerning the examined principle, which negatively affects the value of its decisions as sources of law. The author emphasizes that these shortcomings are partly due to the lack of thorough academic reflection on the interpretation of the rule of law in the criminal law dimension. Therefore, the article underlines the need to develop a unified approach to interpreting the rule of law in criminal law and calls on the academic community to engage more actively in this field of research. The article leaves room for further scholarly research, which holds promise in the outlined area, particularly regarding the application by national courts of the analyzed practice of the Constitutional Court of Ukraine in interpreting the principle of the rule of law in criminal law.

Key words: «rule of law principle», «principles of criminal law», «decisions of the CCU», «law», «legislation».

Постановка проблеми. Значна частина рішень Конституційного Суду України (далі по тексті – КСУ) тією чи іншою мірою стосується принципу верховенства права, зокрема, в контексті оцінки відповідності Конституції України окремих кримінально-правових норм. Обґрунтованим видається тлумачення КСУ принципу верховенства права в кримінально-правовому аспекті за наявності належним чином розробленої конструкції дії цього принципу у кримінальному праві. Разом з тим рішення КСУ, навпаки, демонструють відсутність останньої, що зумовлює необхідність у системному аналізі практики КСУ, яка оперує принципом верховенства права в кримінальному контексті.

Метою статті є спроба здійснити аналіз рішень КСУ, в яких судді, розглядаючи питання конституційності тих чи інших норм кримінального права, в якості мотивування своїх доводів посилались на принцип верховенства права. Зазначений аналіз спрямований на, по-перше, встановлення, чи має КСУ домінуючий підхід щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, по-друге, виявлення, чи є КСУ послідовним у тлумаченні цього принципу, і, по-третє, в разі наявності проблем розроблення рекомендацій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Серед вітчизняних вчених значну увагу тлумаченню принципу верховенства права у практиці КСУ приділяють М.Р. Андриц [1], Т.Є. Дунаєва [2], Д.О. Іщенко, [3], О.В. Калінніков [4], А.В. Левенець [5], В.І. Темченка [6] та інші, проте аспекти тлумачення цього принципу в контексті кримінального права є недостатньо дослідженими, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших рішень КСУ, де останній тлумачить принцип верховенства права в кримінально-правовому аспекті, є рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.04.2004 р. № 15-рп/2004. У вказаному рішенні КСУ дав такі характеристики принципу верховенства права:

- 1) верховенство права – це панування права у суспільстві;
- 2) верховенство права має бути втіленим державою в свою правотворчу та правозастосовну діяльність;
- 3) законодавство є лише одним з проявів верховенства права поруч з нормами моралі, звичаями, традиціями тощо;
- 4) право не можна прирівнювати виключно до закону, який може бути несправедливим;
- 5) справедливість є одним з основоположних принципів верховенства права і проявляється в аспекті відповідності покарання скоєному злочину, яке повинно бути домірним останньому, тобто бути адекватним і відповідати тяжкості та обставинам злочину, а також особі винного [7].

Вказане рішення є знаковим, оскільки КСУ вперше спробував детально розтлумачити принцип верховенства права в кримінально-правовому аспекті. В свою чергу, фраза про те, що верховенство права – це панування права у суспільстві, є навіть станом на сьогодні однією з найбільш цитованих та широко вживаних у вітчизняній правничій спільноті, на думку автора.

З вищенаведених тез КСУ вбачається, що по-перше, в умовах домінування класичної позитивістської школи кримінального права тлумачення принципу верховенства в кримінально-правовому аспекті здійснювалось не в такій школи, оскільки КСУ дав чітке розуміння неможливості отождолення права та закону, що було або необачним, або дуже радикальним кроком суду в той час.

По-друге, КСУ спробував розтлумачити принцип верховенства права, застосовуючи інтегральний підхід, тобто через визначення понять «верховенство» та «право», однак одночасно КСУ звернувся й до поелементного способу тлумачення, зауваживши про справедливість як один з принципів верховенства права. Тобто в цілому КСУ застосував комплексний підхід до тлумачення принципу верховенства права. По-третє, КСУ виокремив справедливість як один з головних елементів принципу верховенства права, не надаючи великого значення законності, що знову таки не вкладається в концепцію класичної позитивістської школи кримінального права.

Тривалий проміжок часу наведений підхід КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права в контексті кримінального права був незмінним. Вказаний стан речей почав змінюватись з ухваленням КСУ рішення у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 КК України від 26.02.2019 р. у справі № 1-р/2019, в якому КСУ наголосив про таке:

- 1) юридична визначеність є одним з важливих елементів принципу верховенства права;
- 2) юридична визначеність займає особливе та вирішальне місце відносно кримінально-правових норм, оскільки притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди пов'язане з істотним обмеженням прав і свобод людини;
- 3) юридична визначеність означає якість закону – його доступність, ясність, недвозначність норм, чіткі формулювання та передбачуваність в застосуванні [8].

На перший погляд подібним за тлумаченням принципу верховенства права є рішення КСУ у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 375 КК України від 11.06.2020 р. № 7-р/2020, в якому КСУ підкреслив, що:

- 1) дотримання принципу юридичної визначеності є вимогою верховенства права;
- 2) кримінальний закон повинен відповідати вимогам юридичної визначеності, ясності, недвозначності та передбачності, що є гарантією здійснення суддею правосуддя відповідно до принципу верховенства права [9].

Як бачимо, в цих рішеннях КСУ підтримав поелементний підхід тлумачення принципу верховенства права, зосередившись на правовій визначеності як його складовій. Крім цього, в обох рішеннях не вбачається виходу КСУ за межі позитивістської школи права.

Водночас, в рішенні від 11.06.2020 р. № 7-р/2020 спостерігається певна непослідовність порівняно з рішенням від 26.02.2019 р. у справі № 1-р/2019. Якщо в першому у часі рішенні юридична визначеність визначалась через ясність норм закону, їх недвозначність та передбачуваність в застосуванні, то вже в другому рішенні вказані елементи розглядаються як рівнозначні, однак КСУ взагалі не вказує відмінності між ними. Вбачається два можливих пояснення: або КСУ заклав у вказаному якусь глибоку ідею, яка залишилась за межами тексту рішення, або це звичайна тавтологія, що є більш вірогідно.

В рішенні у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», КК України від 27.10.2020 р. № 13-р/2020 КСУ дійшов таких висновків:

- конституційна система поділу влади заснована, зокрема, на ідеях верховенства права;
- незалежність судової влади, яка забезпечує незалежність кожного судді, є вагомою частиною принципу верховенства права;
- розподіл повноважень між гілками державної влади є інтегральною рисою верховенства права;
- дотримання принципу верховенства права накладає правові обмеження на виконавчу гілку влади, оскільки вона не може функціонувати поза Конституцією України та поза місцем, визначеним для неї поділом державної влади;
- юридична визначеність, передбачуваність закону, справедливість та пропорційність є елементами принципу верховенства права;
- недотримання законодавцем критеріїв криміналізації діяння порушує принцип верховенства права [10].

Слід зауважити, що вищенаведені висновки не знайшли належної підтримки у вітчизняній науці. Характеризуючи дане рішення, науковці називають його скандальним, вкрай поганим, необґрунтованим та декларативним та дискусійним [11, с. 71; 12, с. 103; 13, с. 332].

Вказане тлумачення принципу верховенства права дійсно викликає багато питань. По-перше, КСУ знову розглядає юридичну визначеність та передбачуваність закону як окремі елементи принципу верховенства права без роз'яснення їх змісту та відмінностей між ними.

По-друге, висновок про порушення засади справедливості як складової верховенства права при криміналізації законодавцем діяння, передбаченого ст. 366-1 КК України, є взагалі необґрунтованим. В якості мотивації КСУ послався на свою попередню позицію, викладену в рішенні від 02.04.2004 р. № 15-рп/2004, про справедливість в контексті домірності покарання скоєному злочину, проте вказаний висновок не є релевантним при оцінці доцільності криміналізації певного діяння. Будь-яких інших доводів КСУ не навів.

По-третє, так само відсутні будь-які аргументи щодо порушень пропорційності як елементу верховенства права під час внесення законодавцем в КК України ст. 366-1. КСУ процитував свій висновок, викладений в рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016. На цьому КСУ вичерпав свої доводи щодо порушення пропорційності у вказаній справі.

Загалом оцінюючи тлумачення верховенства права у вказаному рішенні, вбачається, що КСУ знову застосував комплексний підхід: з одного боку даний принцип тлумачиться через його окремі складові («зазначене не узгоджується з [...] принципом верховенства права [...], зокрема такими його елементами, як юридична визначеність та передбачуваність закону»; «законодавець не дотримав принципів справедливості та пропорційності як елементів принципу верховенства права»), але з іншого боку КСУ також веде мову про порушення принципу верховенства права загалом, без конкретизації його елементів («...наведене порушує конституційний принцип верховенства права») [10]. Проте дане тлумачення не підкріплене жодними доводами, всі аргументи звелись виключно до цитування попередніх позицій КСУ, нерелевантних до обставин цієї справи.

В рішенні у справі за конституційною скаргою Кротюка О.В. щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України (справа щодо презумпції невинуватості) від 08.06.2022 р. № 3-р(П)/2022 КСУ також не оминув увагою принцип верховенства права, надавши йому таке тлумачення:

1) в рамках кримінального провадження принцип верховенства права є базовим та виступає однією з найважливіших конституційних гарантій захисту особи від необґрунтованого кримінального переслідування;

2) з принципом верховенства права пов'язана низка інших принципів, зокрема, презумпція невинуватості, незворотність дії в часі (заборона ретроактивності) кримінального закону, принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege* («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»), а також права викласти свою позицію та права на справедливий судовий розгляд;

3) відповідно до принципу верховенства права кожна особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, має право викласти власну позицію щодо власної невинуватості [14].

Вказані висновки вбачаються дещо суперечливими. По-перше, висновок про базовість вказаного принципу у кримінальному провадженні не знайшов жодного обґрунтування з боку КСУ, хоча одразу виникає логічне запитання, чому законність не є базовим принципом. По-друге, теза КСУ про пов'язаність з принципом верховенства права інших принципів не роз'яснена: незрозуміло, чи інші перелічені ним принципи є складовими елементами принципу верховенства права, чи самостійними принципами. Більше того, з наведених висновків неможливо сказати, який підхід до тлумачення принципу верховенства права застосував КСУ в цьому випадку – інтегральний чи поелементний.

Таким чином, у вказаному рішенні відсутнє повноцінне тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, натомість КСУ навів окремі положення щодо цього принципу без належної аргументації останніх.

В рішенні у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 КК України (щодо спеціальної конфіскації) від 30.06.2022 р. № 1-р/2022 КСУ зазначив таке:

1) одним з складових принципу верховенства права є принцип пропорційності (домірності);

2) принцип пропорційності в кримінальному праві полягає в тому, що абсолютно всі види покарань та заходів кримінально-правового характеру повинні бути домірними, що зобов'язує суд в кожній справі домірно застосовувати види покарання та (або) інші заходи кримінально-правового характеру, враховуючи ступінь тяжкості скоєного кримінального правопорушення та інші обставини [15].

У вказаному рішенні спостерігається застосування КСУ поелементного способу тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті з акцентом на пропорційності (домірності) як одній з його складових.

Як бачимо, при вирішенні питань щодо відповідності окремих положень кримінального законодавства Конституції України КСУ доволі часто звертається до принципів кримінального права, зокрема, принципу верховенства права та надає його тлумачення в кримінально-правовому вимірі. Разом з тим, на превеликий жаль, вказане тлумачення містить ряд недоліків, а саме:

1). *Відсутність домінуючого підходу*. КСУ не має чіткої, однозначної та сталої позиції щодо трактування принципу верховенства права у кримінальному праві. Зокрема, в різних рішеннях КСУ ми можемо знайти і інтегральний, і поелементний, і комплексний способи тлумачення принципу верховенства права. Відсутність уніфікованої або принаймі домінуючої позиції КСУ значно ускладнює діяльність правників.

2). *Розмитість термінів*. Надаючи тлумачення принципу верховенства права в кримінально-правовому вимірі, КСУ використовує розмиті терміни. Зокрема, поелементний підхід, хоча й часто застосовується КСУ, постійно страждає від термінологічної нестабільності. Ідентичні елементи принципу верховенства права трактуються під різними назвами, або ж окремі елементи визначаються через інші, що спричиняє плутанину.

3). *Декларативність та недостатність або повна відсутність аргументації*. Чимало висновків КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінальному праві позбавлені належної аргументації та є декларативними. Наведене знижує довіру до рішень КСУ і популяризує практику використання принципу верховенства права як суто риторичної конструкції.

Вищезазначені проблеми частково зумовлені нестачею глибокої рефлексії вчених щодо тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті, а тому академічна спільнота повинна активніше досліджувати принцип верховенства права у кримінальному праві та обрати свій варіант його тлумачення. Також, безумовно, проблемні аспекти тлумачення цього принципу кримінального права мають бути предметом обговорення між науковцями, суддями та практикуючими юристами на різноманітних заходах, форумах та конференціях, що сприятиме виробленню консенсусу у його трактуванні в кримінальному праві.

Висновки. Аналіз рішень КСУ продемонстрував відсутність в останнього усталеної або принаймі домінуючої позиції тлумачення принципу верховенства права у кримінально-правовому аспекті. Суд постійно застосовує різні підходи – інтегральний, поелементний і комплексний, однак жоден з них не отримав системного розвитку чи належного теоретико-методологічного обґрунтування. Крім того, встановлено, що практика КСУ страждає на термінологічну нестабільність та недостатню аргументованість висновків суду. Такі недоліки негативно впливають на авторитет практики КСУ як джерела права.

Причини виявлених проблем частково криються у відсутності належної наукової рефлексії щодо трактування принципу верховенства у кримінальному праві. У зв'язку з цим, наукова доктрина повинна розробити та запропонувати власний методологічно вивірений підхід до тлумачення вказаного принципу.

Крім того, враховуючи остаточність та обов'язковість висновків КСУ, подальших наукових досліджень вимагає національна судова практика в контексті застосування суддями практики КСУ щодо тлумачення принципу верховенства права в кримінальному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андриц М.Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право] / Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.
2. Дунаєва Т.Є. Роль рішень Конституційного Суду України у забезпеченні пропорційності та верховенства права у судовій практиці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Харків, 2021. Вип. 32. С. 35–40.
3. Іщенко Д.О. Концепції принципу верховенства права, визначені: Конституційним Судом України, Європейським Судом з прав людини та Венеційською Комісією. *Чинники розвитку юридичних наук у ХХІ столітті* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 6-7 листопада 2020 р.

4. Калінніков О.В. Розвиток розуміння верховенства права у світлі рішень Конституційного Суду України. *Science and society: modern trends in a changing world : the 6th International scientific and practical conference*, Vienna, May 13–15, 2024. Р. 493–498.
5. Левенець А.В. Еволюція принципу верховенства права у практиці Конституційного Суду України: матеріали 77-ї наук. конф. професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 23-25 листопада 2022 р. С. 65–68.
6. Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 15–20.
7. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15–рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Конституційний Суд України. URL: <https://bit.ly/2ZyNjlj>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 р. № 1–п/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. Конституційний Суд України. URL: <https://bit.ly/3irsuj8>.
9. Рішення Конституційного Суду України від 11.06.2020 р. № 7-р/2020 у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. URL: <https://surli.cc/lovttww>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 р. № 3-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України. URL: <https://surli.li/rxexgg>.
11. Ярошенко М.В. Кримінальна відповідальність за корупційні діяння. *Актуальні питання розвитку сучасної науки та освіти (частина IV)*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 16-17 січня 2021 р. С. 70–72.
12. Задоя К.П. Проблеми обґрунтованості рішення конституційного суду України щодо визнання неконституційною статті 366-1 Кримінального кодексу України. *Знання європейського права*. 2022. № 1. С. 99–104.
13. Резнік О.М., Бондаренко О.С. Визнання норми про декларування недостовірної інформації неконституційною як прояв дискредитації антикорупційної реформи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 330–333.
14. Рішення Конституційного Суду України від 08.06.2022 р. № 3-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості). URL: <https://surli.li/uusirv>.
15. Рішення Конституційного Суду України від 30.06.2022 р. № 1-р/2022 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації). URL: <https://surli.cc/qkhdti>.